

нарушает его. Невозможно утверждать, что подобные меры не являются проявлением дискриминации.

Проблему представляют также и законы, которые пытаются обеспечить контроль над религиозными группами посредством делегирования права их сертификации другим религиозным группам. В дополнение к вышеупомянутым проблемам, они являются внутренне дискриминационными. Более тщательно разработанное и нейтральное законодательство может лучше служить этим потребностям и в меньшей степени затрагивать религиозные чувства верующих.

Неопределенные законы. Неоправданно расширительные законы. Это законы, которые нагадывают ограничения на невинных, равно как и на действительных террористов. Избыточные меры по задержанию, отсутствие судопроизводства и освобождения невинных.

Несовершенные преступления и избыточно раннее уголовное преследование. Избыточный надзор, применение ответственности на слишком ранней стадии.

Криминализация верований группы, а не отдельных деяний. Создание досье на группы. Дискриминационное применение закона.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Терроризм стал одной из основных проблем нашего времени. Он противостоит всему, что есть возвышенного и лучшего в религии.

Однако действительность учит нас, что мы стоим перед непрекращающейся угрозой со стороны тех, кто использует религиозные убеждения как прикрытие для несправедливых целей. Отвечая на эту угрозу, мы должны помнить, что здесь необходима особая деликатность. Отказ уважать религиозные убеждения часто лишь усугубляет религиозно мотивированную реакцию. В этом смысле весьма строгие ограничения относительно возможности ограничить право на свободу совести и вероисповедания способны уменьшить влияние одного из основных условий, порождающих терроризм. Большинство религиозных убеждений не опасны - если только их приверженцы не чувствуют себя «загнанными в угол». Многие из проблематичных ограничений на свободу совести и вероисповедания являются стандартными нарушениями принципа верховенства права. Этими замечаниями я надеюсь напомнить всем нам, что в необходимых попытках решить жизненно важную проблему терроризма, мы должны оставаться бдительными в защите права на свободу совести и вероисповедания.

*П.Яроцкий**

ЦЕРКВА В УМОВАХ СЕКУЛЯРНОГО ГУМАНІЗМУ І ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Глобалізація, євроінтеграція, наближення кордонів об'єднаної Європи з європейським парламентом, європейським судом, а отже і загальноєвропейськими цінностями, до України, Білорусі, Росії, стоять в центрі дискусій не лише політичних прихильників і противників цього процесу, а й церковних авторитетів. Що стосується позиції останніх, то тут спостерігаємо досить широкий спектр протилежних і навіть антагоністичних оцінок.

Римсько-католицька церква послідовно виступає за розширення Європейського Союзу на Схід, доводячи, що географічні кордони Європи співпадають з ареалом традиційного поширення християнства. Така позиція пов'язана як з місіонерською

* Провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, д.філос.н., професор.

стратегією просування на Схід, так і з політикою збереження у Європейському Союзі християнської домінанти. Політику Католицької Церкви з питань євроінтеграції, яка має істотний вплив на європейський політикум, можна розглядати і в якості вагомого ресурсу підтримки євроінтеграційних устремлінь України.

Участь українських церков в обговоренні проблем об'єднаної Європи більш ніж скромна. Якщо глава УГКЦ Любомир Гузар висловив готовність включитися у загальноєвропейський дискурс стосовно духовних основ європейської інтеграції, то процес європейської інтеграції викликав досить негативне (можна сказати, войовничо негативне) осмислення православних богословських кіл Росії й України. Участь УПЦ Київського патріархату і УАПЦ у європейських міжхристиянських дискусіях неможлива не тільки через невизнання їх іншими помісними православними церквами, а й Римсько-католицькою Церквою, а також найвпливовішими екуменічними організаціями, зокрема Всесвітньою Радою Церков.

Вектор зовнішньої політики УПЦ нині скерований на встановлення міжправославних контактів з метою утвердження свого статусу як єдиної канонічної православної церкви в Україні. Крім того, неучасть УПЦ в обговоренні проблем євроінтеграції обумовлена як відсутністю власних структур на території Євросоюзу, так і її орієнтацією на канонічне та юридичне підпорядкування Московській Патріархії. Отже, політика УПЦ стосовно Європейського Союзу тотожна політиці РПЦ.

Ключове значення у ставленні до євроінтеграції мають **онтологічні засади** нинішнього православ'я. Оскільки у центр антропоцентричного Всесвіту поставлено “богоподібну Людину”, а не “просто людину”, тобто “грішну й упавшу” людину, то в цьому Православна Церква вбачає “витоки кризи сучасної західної цивілізації”¹. Московська Патріархія не сприймає католицької концепції “об'єднаної від Атлантики до Уралу християнської Європи”, оскільки вважає її ватиканським камуфляжем глобалізованої на західний кшталт Європи (“католицько-протестантської” Європи), яка загрожує російській слов'янсько-православній ідентичності і російській політичній доктрині “багатополярності” і “багатоукладності” світу. Папський афоризм “Європа повинна дихати двома легенями – східним і західним” православними авторитетами оцінюється як “ересь”.

Європейському антропоцентризму, який розвинувся, як вважають московські духовні авторитети, завдяки принципу свободи совісті, вони протиставляють теоцентричну традицію Російського православ'я. Саме такий онтологічний підхід Московської Патріархії до євроінтеграції приваблює до солідарності з цією церковною позицією ті політичні сили в Росії, які, декларуючи “багатополярність” світу, стоять на традиційних імперських позиціях і для яких наближення кордонів об'єднаної Європи до Росії є небажаним і навіть ворожим актом, а європейські ліберальні цінності вважаються не сумісними з доктриною “слов'янсько-православної цивілізації” з центром у “третьому Римі” – Москві.

Ідеологія соціальної концепції РПЦ не сприймає ліберальної антропоцентричної системи цінностей європейського співтовариства, оскільки **православна теоцентрична духовна традиція відкидає антропоцентричний гуманізм** європейців, вважаючи його чужим для себе світоглядом, який не може бути прийнятим як абсолютна і духовна цінність². Секуляризована Європа ототожнюється з ганебним, з точки зору РПЦ, явищем – свободою совісті та секулярним антропоцентричним гуманізмом. Саме тому в “Основах соціальної концепції РПЦ” піддається нищівній критиці принцип свободи совісті як “негідний продукт” європейського секулярного гуманізму, як основна причина “утрати суспільством

¹ .Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // http://www.russian.orthodoxchurs.org.ru/s_2000r/ – IV § 7.

² Там само: IV § 7,8.

релігійних цілей і цінностей, масової апостасії, фактичної індиферентності до справ церкви і до перемоги над гріхом”¹. Сам по собі цей принцип, який є ключовим у міжнародних правових актах, які стосуються релігії, церкви і віросповідань, звинувачується у тому, що він став причиною “розпаду системи духовних цінностей, втрати спрямованості до спасіння у більшій частині суспільства”².

Католицька Церква майже до кінця 50-х років ХХ ст. не знаходила будь-якого позитивного змісту в гуманізмі, оскільки вважала його світським філософсько-етичним вченням, яке тісно пов’язане з матеріалістичними поглядами на природу людини і сферу її потреб. Гуманізм розвивався як течія, незалежна від теології, зокрема моральної теології католицизму, оскільки гуманізм висував на перший план проблеми людини та її життя як систему поглядів на світ, уgruntовану на пріоритетності цінностей людської особистості, її права на земне життя і вільний розвиток.

Таким чином, принципи гуманізму з самого початку мали чітке спрямування проти християнського теоцентризму, який традиційно звеличував “цінності потойбічного життя” і принижував цінності поцейбічного, земного існування людини. Саме тому не випадково в “Силлабусі” (або “Повному переліку головних помилок нашого часу”), виданому у 1864 р. папою Пієм ІХ, поряд з осудженням таких течій та ідей Нового часу, як раціоналізм, пантеїзм і соціалізм, відкидалася не тільки будь-яка етика, вільна від впливу релігії, а й сама ідея гуманізму. Останній раз Католицька церква офіційно відкинула гуманізм під час понтифікату папи Пія ХІІ. В енцикліці “*Humani generis*” (1950 р.), засуджуючи “помилкові погляди, які загрожують основам католицького вчення”, у вигляді теорії еволюції, діалектичного матеріалізму, екзистенціалізму та інших світських вчень, Пій ХІІ, хоча спеціально не виокремив гуманізм, але, по суті, засудив і відкинув його як позитивну цінність.

Категорія “гуманізм” у позитивному ставленні до неї з’являється в офіційних католицьких документах лише у прийнятій ІІ Ватиканським собором пастирській конституції “Про церкву у сучасному світі”. У цьому соборному документі Католицька Церква, обґрунтовуючи своє ставлення до гуманізму, вживає таке поняття як “персоналізація”, тобто встановлення таких суспільних відносин, які повинні сприяти становленню особистості і справедливих людських відносин³. Лінія на гуманізацію соціально-етичного вчення знаходить динамічний розвиток в енцикліках папи Івана Павла ІІ “*Redemptor hominis*” (“Відкупитель людини”) – 1979 р., “*Dives in misericordia*” (“Багатий милосердям”) – 1980 р., “*Laborem exercens*” (“Займаючись працею”) – 1981 р., “*Sollicitudo rei socialis*” (“Турбота про соціальну дійсність”) – 1988 р., “*Centesimus annus*” (“Століття”) – 1991 р. По суті в цих соціальних енцикліках докорінно змінюється ціннісна парадигма католицизму від теоцентризму (людина – Бог) до антропоцентризму (Бог – людина). *Вперше за столітню історію формування свого соціального вчення Католицька Церква у 1991 р. заявила, що людина посідає центральне місце у її соціальному вченні. Це надзвичайно важливий поворот не лише в соціальному, а й в теологічному вимірі людини. Заявивши, що “людина – це шлях Церкви”, папа Іван Павло ІІ однозначно наголосив на тому, що “єдиною метою Церкви є турбота і відповідальність за людину”, що “Церква виявляє особливу турботу людині, яка включена у складну систему відносин сучасного суспільства”, що “соціальне вчення є важливим засобом евангелізації світу” і що, зрештою, “сьогодні, як ніколи раніше Церква розуміє, що її соціальному вченню довірятимуть лише по досягненні в поліпшенні життя людини, захисту її прав і гідності, а вже потім – за послідовність і внутрішню логіку її вчення”⁴.*

¹ Там само: ІІІ § 8.

² Там само: ІІІ § 6.

³ *Saudium et spes // Dokumenti del Vaticano II. Costituzione, Dekreti, Dichlarazioni.* – Roma, 1976. – S.78.

⁴ *Centesimus annus.* – Roma, 1991. – § 53, 54, 57.

Нинішні головні репрезентанти Московської Патріархії органічно не сприймають і категорично відкидають, як ересь, гуманізм або, як вони уточнюють, “секулярний гуманізм”, який є ідеологією глобалізації. З цього приводу останнім часом активно виступають видатні богослови православ'я. Ось приміром судження протоієрея Всеволода Чапліна, який є заступником голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської Патріархії: “Для православного віруючого головною метою земного буття є спасіння, надбання вічного життя. Все, чим живе “цей світ”, - придбання багатства і здобуття влади, досягнення комфорту, турбота про здоров'я, навіть саме збереження і продовження земного буття – для істинного християнина важливе і потрібне настільки, наскільки все це не заважає духовному життю”¹. Звичайно, це високий ідеал, який, відверто скажемо, навіть не був в такій категоричній рефлексії характерний для первісного християнства і не визнавався як ключова парадигма середньовічним християнством і в Новий час, тим більше на Русі і, зокрема, в Московії і Російській імперії, де православ'я було державною церквою. Чому ж раптом такий різкий поворот до первісно-християнської сотеріології, до категоричної ізоляції від “цього світу”, “входження” в який сьогодні, крім Католицької Церкви, активно декларують, зокрема, і протестантські конфесії в Україні? По суті, православ'я стає (чи хоче бути) більше есхатологічною і харизматичною церквою, ніж всі інші християнські церкви.

Православні богослови і чільні ідеологи Московської Патріархії об'єктом своїх атак обрали “секулярний гуманізм”, тобто сучасний світський гуманізм, який своїм обличчям повернутий до сучасного буття, а не потойбічного стану людини, до утвердження її гідності, захисту її прав, потреб і вимог в сучасному світі. Тобто тут начебто Бог і релігія навіть і не потрібні. “Православ'я і секулярний гуманізм, - підкреслює уже цитований протоієрей Всеволод Чаплін, - принципово не сумісні. Принципи, які сповідують православні віруючі і будівничі “Царства Божого без Бога” (йдеться про сучасний Європейський Союз – П.Я.), постійно входять в протиріччя. Для православних очевидно: людину потрібно будь-якими засобами захистити від гріха (будь-то перелюбство, п'янство, перегляд безсоромного фільму або перехід від Православної Церкви). Гуманісти, навпаки, вважають: обмеження людської свободи – злочин, з яким необхідно боротися. Православні християни твердять, що задля захисту віри або народної святині необхідно боротися до останньої краплі крові. Гуманісти скажуть, що ці “забобони” не варті людського життя”². Який же висновок на підставі такого, дещо препарованого, тобто надуманого і пересмикованого порівняння, робить цей високопоставлений православний богослов? “У центрі православного світорозуміння, - розмірковує протоієрей В. Чаплін, - стоять Бог і Церква, а в основу секулярного гуманізму покладено антропоцентризм, тобто поставлено грішну, неперетворену людину у центр Всесвіту”³.

Отже, конкретно йдеться про пріоритетність цінностей: людина, її сучасні права і свободи, чи людина в есхатологічному вимірі; людина з почуттям своєї гідності і найвищої самоцінності, а чи ж людина з почуттям своєї гріховної неповноцінності, яку вона компенсує у потойбічному світі. Саме в такій надзвичайно категоричній рефлексії з есхатологічним акцентуванням звинувачується секулярний гуманізм за те, що він націлений на “витіснення послідовного релігійного світогляду”. “Його небезпека в утвердженні обезбожнюваного гуманістичного світогляду як елементу права – міжнародного або національного – обов'язкового для виконання, – уточнює високопоставлений богослов Московської Патріархії. Причому він ілюструє

¹ Протоієрей Всеволод Чаплін. Глобализация и «глобализм»: новые возможности, новые удары.– М., 2004.– С. 11.

² Там само. – С. 11.

³ Там само.

свій висновок у такий спосіб: “Між іншим, у Російській Конституції уже міститься **ідеалізоване гуманістичне твердження**: “Людина, її права і свободи є вищою цінністю” (ст. 2). Для православних християн, які вважають вищою цінністю свою віру і можливість спасіння, таке твердження видається більш ніж дивним”¹.

Зрештою, епоха утвердження гуманізму на межі Нового часу почалася від Відродження й Просвітництва в Європі, яку особливо недолблюють і таврують нинішні православні богослови (і не лише Московської, а й Київської Патріархії. Згадаймо тут доповідь патріарха Філарета до 2000-річчя від дня народження Ісуса Христа). Гуманісти Відродження високо підняли гідність, трактованої по-церковному “гріховної” людини і, справді, поставили Людину у центр Всесвіту. У зв’язку тим, що законодавство нинішньої об’єднаної Європи, як і все міжнародне законодавство, секуляризоване, тобто обходиться без релігійної санкції, з цим уже давно примирилася Католицька Церква. Це із задоволенням сприймають протестантські конфесії, які бояться конфесійно забарвленого законодавства і вважають, що воно повинно бути позаконфесійним, а отже – секулярним.

Православні богослови, навпаки, нинішні інтеграційні процеси сприймають як виклик релігійним цінностям. “Глобалізаційні процеси, - вважають вони, - ставлять перед людством питання: які цінності переважають? Чи буде нав’язаний всім народам “єдиний стандарт” безбожного гуманізму, а чи ж вони зможуть не тільки зберегти, але й розвивати та проповідувати свою традиційну духовну спадщину? Чи релігійний первінь світорозуміння все ж таки стане одним із джерел формування міжнародного права?”².

Отже, яким має бути і національне і міжнародне законодавство – релігійним і навіть теократичним, як за часів Мойсея, чи світським, гуманістичним – це нібито найбільше турбує православних богословів. А по суті тут йдеться про дещо інше, а саме – принцип свободи совісті, право людини сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, право мати, приймати і змінювати релігію за своїм вибором (як це і зафіксовано, до речі, у нині діючому Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”(ст. 3). Цей принцип є основоположним усіх міжнародних правових актів. А “зміна віри”, “відхід від православної церкви” – це, як трактують православні богослови, в “смертельний гріх”, винуватцем якого постає секулярний гуманізм і нинішні гуманістичні закони, які обґрунтовують “свободу совісті” як засадничий принцип правової держави і секулярного суспільства.

Ось на цьому тлі і відбувається зіткнення православ’я і секулярного гуманізму. “Охраняемое” православ’я було ідеологією Російської імперії, і перехід в “иноверование” вважався злочином, який карався каторгою. Невже ж поверненням до такого законодавства ідеологи Московської Патріархії намагаються тримати свою паству в загорі Православної Церкви? Про це, зокрема, свідчить таке їхнє твердження: “Міжнародне законодавство засноване на ідеології секулярного гуманізму. Його суть – “все в ім’я людини, все для блага людини”... Ця ідеологія надає безперечну перевагу облаштуванню земного буття перед прагненням до вічного життя, перед релігійними і моральними цінностями... Релігія в контексті цієї ідеології сприймається як виключно приватна справа громадян. З точки зору гуманіста, людство повинно управлятися на основі раціонального, “об’єктивного і наукового” світорозуміння, а релігію, як основу суспільного облаштування, потрібно відкинути”³.

Православні богослови мають особливе застереження до міжнародних законодавчих актів, визнаних обов’язковими для країн, які інтегруються до Євросоюзу. Їх, наприклад, не влаштовує, що міжнародні закони “вторгаються у сферу віри, ідеології, переконань”. Як приклад такого “протириччя національних і

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. – С.3.

міжнародних норм” ставлять Грецію, закони якої забороняють наvertати православних в іншу віру”, що суперечить міжнародному праву про свободу совісті і за що Греція вже піддавалася жорсткій критиці і санкціям з боку, зокрема, Європейського Суду (“Справа Коккінаса проти Греції”).

Останнім часом високопоставлені православні авторитети (митрополити Кирило, Ювеналій та інші діячі Московської патріархії) почали нагнітати страх у зв'язку з євроінтеграцією, яка, як вони вважають, “загострює боротьбу навколо влади і цінностей”. Вони закликають православних християн “бити тривогу”, “із всією відвагою поглянути на нову реальність”. Ці заклики, по суті, нагадують стан бойової готовності: “Православні християни не повинні складати духовної зброї і залишати свою Батьківщину на поталу ворогові” (протоіерей В. Чаплін). “Світовий порядок потрібно перебудувати на основі “багатополюсності і багатокладності” (митрополит Кирило). “Православні християни, всі громадяни країн СНД повинні добиватися вирішального впливу на міжнародні процеси, уважно спостерігати за поведінкою своєї влади у міжнародній політиці і, при необхідності, вимагати зміни її” (митрополит Ювеналій). “Росія, Україна, Білорусія, як країни з переважаючим православним населенням, під час підписання міжнародних договорів, при вступі в будь-яку міжнародну організацію повинні нести відповідальність за свої дії перед православним народом” (протоіерей В. Чаплін). “Що принесе нам глобалізація, залежить від громадянської позиції православних християн і всіх громадян СНД” (митрополит Кирило).

Вкрай негативне ставлення духовних авторитетів Московської Патріархії до євроінтеграції пояснюється насамперед тим, що в її концепції закладена “секуляризація життя держави і суспільства”. На цій концепції “побудоване міжнародне законодавство і більшість національних законодавств”¹. А Православна Церква ставить перед собою завдання утверджувати християнські цінності у процесі прийняття найважливіших суспільних рішень як на національному, так і на міжнародному рівнях. Соціальна концепція РПЦ поставила мету “добиватися легітимності релігійного світогляду як основи для суспільно значущих діянь (в тому числі державних) і як істотного чинника, який повинен впливати на формування змісту міжнародного права і на діяльність міжнародних організацій”². Завдання, відверто скажемо, нездійсненне. Сьогодні навіть Католицька Церква у своєму соціальному вченні не ставить перед собою таких цілей, бо це, по суті, є ідеєю-фікс, адже сучасний світ, зокрема сучасна Європа, глобалізована, інтегрована, не мислять свого подальшого існування без секулярного гуманізму, стрижневою ідеєю якого є антропоцентризм, а не теоцентризм. Повернути ходу історії до епохи Середньовіччя неможливо, а отже не під силу це зробити навіть Московському священноначалю, яке претендує на роль “Третього Риму”.

У зв'язку з цим РПЦ категорично відкидає, органічно не сприймає “секуляризації високих принципів невідчужуваних прав людини”. Саме тому вістря соціальної концепції Московської Патріархії спрямоване проти “автономної свободи людини”. “У системі сучасного світського гуманістичного розуміння громадянських прав людина трактується не як образ Божий, а як самодостатній і самовладний суб'єкт. Однак поза Богом існує лише упавша людина”³, – підкреслюється в “Основах соціальної концепції РПЦ”.

Характеризуючи сучасні тенденції розвитку людської цивілізації, зокрема такі явища, як глобалізація, євроінтеграція, патріарх УПЦ Київського патріархату Філарет акцентує увагу на тому, що **XX століття завершилося секуляризацією суспільного**

¹ Основы социальной концепции Руской Православной Церкви. -- XVI, §4.

² Там само: XVI, §4.

³ Там само: IV, §7.

життя, з якого остаточно витіснена релігія. “Релігія як світогляд й інститут остаточно втратила свою роль у політичній, соціальній і культурній сферах, – до такого висновку прийшов патріарх Філарет. – Сучасне суспільство зорієнтоване насамперед на матеріальні цінності, а професійна діяльність не залежить від світогляду, релігійної віри, моральних устоїв”¹.

Сучасний стан релігії в європейській цивілізації Філарет характеризує як кризовий, а європейська цивілізація оцінюється ним як така, що сформувалася на засадах нехристиянського гуманізму, а тому перестала бути християнською. Цей висновок фактично є очевидною антитезою католицької доктрини “європейської християнської цивілізації від Атлантики до Уралу”.

Оскільки європейська цивілізація “передала питання віри і свободи совісті до вільного волевиявлення громадян”, то, на думку патріарха Філарета, в кінці другого тисячоліття це “призвело до політеїзму або до релігійного поліформізму, якого світ ще не знав”². Отже, сьогодні, з точки зору патріарха Філарета, секулярна культура ставить на порядок денний не віру в істинного Бога, а мораль: “Християнського Бога, як вона гадає, уже не має, а християнська мораль є чомусь загальнолюдською. Сьогодні релігійна сфера включає в себе всі релігійні традиції і релігійний досвід. Це називається релігійним синкретизмом”³.

Патріарх Філарет звинувачує християнську європейську цивілізацію в тому, що “вона відкрила двері східним релігіям, викинувши із суспільного життя християнство”, а зіткнення з іншими світовими релігіями виявило, що християнство програє у зіткненні з ісламською цивілізацією. Отже, висновок патріарха Філарета щодо можливих наслідків глобалізації позначений біблійним есхатологізмом і апокаліптичним алярмізмом. “Процес глобалізації зупинити неможливо, – зазначає Філарет, – якщо невідомими нам шляхами сам Бог не зупинить його, як у свій час Він припинив будівництво Вавилонської вежі”⁴.

Отже, висновки предстоятеля УПЦ КП стосовно стану і тенденцій розвитку сучасної цивілізації баланують на межі реального бачення світу і крайнього есхатологізму, який і спонукає його до соціального песимізму. Потрібно визнати і оцінити, що патріарх Філарет, у порівнянні з Московським священноначалієм, більш виважено, досить об’єктивно аналізує стан релігії і релігійності у сучасному світі. Проте витокові, онтологічні засади аналітичного методу патріарха Філарета співпадають і майже тотожні із світовідчуттям і світобаченням духовних авторитетів РПЦ.

Таким чином, вимальовується таке світобачення православних церков: з одного боку, європейський секулярний антропоцентричний гуманізм, з іншого – теоцентрична консервативна позиція православ’я; глобалізована об’єднана Європа – замкнена спільнота східноєвропейських православних країн; міжнародні стандарти прав людини, європейська концепція свободи совісті – недоторканність традиційного православ’я і надання йому державного статусу “охоряємой” релігії (тобто повернення до колишньої тріади: “православ’я, самодержавство, народність”). Наскільки, ефективна і виправдана така концепція виживання православ’я у сучасному глобалізованому світі, в умовах секулярного гуманізму і євроінтеграції, доведуть наступні 10-15 років. Але ходу історії зупинити неможливо.

¹ Православний церковний календар 2002р. Видання Київської патріархії Української Православної Церкви. – С.104.

² Там само. – С.105.

³ Там само.

⁴ Там само. – С.11.